

Marko MILJKOVIĆ
Institut ekonomskih nauka, Beograd

Poglavlje 15:

NAFTNI TAJKUN RADA PAŠIĆ: INSTITUCIONALIZOVANA KORUPCIJA U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI NA PRIMERU RAZVOJA NAFTNE INDUSTRIJE

Apstrakt: U radu će biti analiziran uticaj institucionalizovane korupcije u Kraljevini Jugoslaviji na razvoj naftne industrije u periodu između 1920. i 1940. godine. Analitički okvir baziran je na konceptu institucionalizovane korupcije kao centralizovane sistemске i planske aktivnosti, duboko ukorenjene u postojeće političke strukture u Kraljevini Jugoslaviji. Jedan od glavnih zaključaka je da, uprkos činjenici da je Kraljevina Jugoslavija nominalno bila zemlja tržišne ekonomije, kao i da su najveće svetske kompanije bile zainteresovane da investiraju u razvoj naftne industrije u zemlji, institucionalizovana korupcija bila je ključni faktor neuspeha ovih projekata i time svakako negativno uticala na ekonomski razvoj zemlje, koja do početka Drugog svetskog rata nije razvila sopstvenu naftnu industriju. Istovremeno, Rada Pašić nije postao pravi naftni tajkun, ali je posle gotovo dve decenije sudskih procesa u kojima je država neuspešno pokušavala da povрати koncesije za istražne radove, 1940/41. godine svoje parcele za milionski iznos prodao nemačkoj kompaniji „Geverkšaft Elverat Erdelverke“ iz Hanovera (Gewerkschaft Elwerath Erdölwerke Hannover).

Ključne reči: korupcija, Rada Pašić, naftna industrija, Kraljevina Jugoslavija

283

UVOD

Beogradski list *Novosti* pre gotovo jednog veka ovim rečima opisao je ulogu Radomira Rade Pašića (1892-1964), sina Nikole Pašića, u sistemu državne korupcije i javnosti do tada poznatih afera:

„Nalazimo se pred jednom važnom pojavom u našem javnom i državnom životu, kad nosioci korupcije počinju neograničeno da gospodare. Oni su neodgovorni i oni se ne

mogu da podvrgnu ni pod redovne zemaljske zakone, ni pod ministarsku odgovornost, ni pod narodni sud, jer je njihova aktivnost podzemna i zakulisna, dobro skrivena i brižljivo čuvana. G. Rade Pašić nesumnjivo je vođa te kobne klike. On je svakako duh teške korupcionaške more, koja je glavna karakteristika današnjeg režima“ (Kulundžić, 1968, 229)¹.

Problemom institucionalizovane korupcije u Kraljevini Jugoslaviji prvi se pre više od pola veka bavio Zvonimir Kulundžić u svojoj knjizi *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji* (Kulundžić, 1968). Kulundžić iznosi obilje podataka o najvećim korupcionaškim aferama i otkriva uloge najznačajnijih političara u njima, kao i njihove međusobne veze, identifikujući korupciju „kao sistem“ koji se u Kraljevini Jugoslaviji razvio neposredno posle Prvog svetskog rata (Kulundžić, 1968, 10, 51). Prema njemu, u tom sistemu „niti jedna – ali formalno niti jedna – krupnija korupcionaška afera (...), nije bila do kraja raščišćena, ni krivci privedeni zasluženoj kazni“. Među najodgovornijima i najzaslužnijima da se nađu na optuženičkoj klupi Kulundžić navodi Radu Pašića, uz čije ime vezuje preko 20 nikada razrešenih afera (Kulundžić, 1968, 34, 219-397).²

„Bajin³ sin“, „tatin sin“, „leventa“⁴, „parazit koji truje organizam čitave jedne države“, „prvi(m) društveni(m) polip(om)“, „bonvivan“, „mali čir u kome se je vidio gnoj tog privilegiranog kruga vladajuće skupine i stranke“, „firma-čovek“, „najčuveniji zabušant“, „jedan od mnogobrojnih blaziranih dendija, degenerisanih potomaka balkanskih prinčeva, sijamskih ili marokanskih vladara, kao i meksikanskih ili kalifornijskih milionara“, samo su neki od epiteta koje su beogradski dnevni listovi i savremenici pripisali Radi Pašiću (Kulundžić, 1968, 220, 223-225, 230-231, 234, 248; Meštrović, 1969, 77; Rajs, 2005, 22-23)⁵. U svom posthumno objavljenom spisu *Čujte Srbi!*, Arčibald Rajs odlazi i korak dalje i oštrim rečima govori o Radi Pašiću i

1 Autor citira deo teksta iz beogradskog lista *Novosti*, br. 1039, 13. jun 1924.

2 Pored Pašića, Kulundžić detaljno analizira i aktivnosti Puniše Račića i Milana Stojadinovića, kojeg naziva i „ocem korupcije“, dok se još desetine imena manje ili više poznatih političara pominju u različitim aferama. Iako je Kulundžićeva analiza imala za cilj i ideološki obračun sa prethodnim režimom, ova komponenta ni najmanje ne umanjuje kvalitet i verodostojnost njegovog istraživanja, analiza i zaključaka.

3 „Baja“ je jedan od nadimaka Nikole Pašića (prim. aut.)

4 Jedno od značenja ovog turcizma je i „besposlen, hvalisav vojnik, hvališa, hvastavac uopće“ (Klaić, 1989, s.v. leventa).

5 Kulundžić najveći deo poglavlja o korupcionaškim aferama Rada Pašića bazira na člancima beogradskih i jugoslovenskih dnevnih novina, kako onih koje su bile politički naklonjene Nikoli Pašiću i njegovom sinu, tako i onih koje su ih otvoreno napadale.

korupciji među srpskim političarima kao jednoj od najvećih mana tadašnjeg društva:

„Najčuveniji zabušant među tom budućom inteligencijom bio je Pašićev sin Rade. On je bio prava sramota za srpsku zemlju, a to je ostao i posle rata. Zar ne bi bilo mnogo lepše (...) da, umesto policijskog dosijea, sin najpoznatijeg srpskog državnika ima običnu kamenu ploču sa natpisom: Rade Pašić, poginuo na bojnopolju?“ (Rajs, 2005, 8, 22-23).

Savremena srpska historiografija gotovo da se nije bavila fenomenom korupcije u Kraljevini Jugoslaviji, dok je u poslednjoj deceniji značajne istraživačke rezultate u ovoj oblasti postigao Klaus Buchenau (*Klaus Buchenau*) sa Univerziteta u Regensburgu.⁶ Od domaćih autora, Ranka Gašić analizirala je deo poslovnih aktivnosti Rade Pašića u svom članku o prodoru nemačkog kapitala u jugoslovensko rudarstvo i ekstraktivnu industriju u godinama neposredno pred izbijanje Drugog svetskog rata, iako se nije doticala pitanja korupcije (Gašić, 2013). Poslovi i dani Rada Pašića su poslednjih godina bili česta tema novinskih članaka, međutim, već i površna analiza njihovih sadržaja otkriva da je svima izvor makar inicijalno bio Kulundžić.⁷ Konačno, satirični istorijski roman Aleksandra Novakovića donosi još jedno interesantno i originalno tumačenje života i karijere Rade Pašića (Novaković, 2020).⁸

6 Izabrana bibliografija autora se može pogledati u spisku literature, a obuhvata i radove posvećene i periodu socijalističke Jugoslavije.

7 Goran Antonić, „Afera Teokarević“, *Puls*, jul-avgust 2004, 50-51; Goran Antonić, „Afera Omnium Serb“, *Puls*, jul-avgust 2004, 52-53; Goran Antonić, „Afera sa izdavanjem pasoša“, *Puls*, septembar-oktobar 2004, 42-43; Žika Lazić, „Odreknite se sina!“, *Novosti*, 25. oktobar 2008, https://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:279343-Odreknite-se-sina (pristupljeno 08.11.2021.); „Najbahatiji tatin sin! Današnja deca tajkuna i političara su mala deca za ovog sina čuvenog srpskog političara!“, *Espresso*, 31. mart 2018, <https://www.espresso.co.rs/vesti/drustvo/237653/najbahatiji-tatin-sin-danasnja-deca-politicara-i-tajkuna-su-mala-deca-za-ovog-sina-cuvenog-srpskog-politicara-foto> (pristupljeno 06.11.2021.)

8 Roman je pisan u formi „zbornika najboljih odlomaka iz ‘Almanaha Rade Bajinog’“, izmišljene biografije bazirane na istinitim pričama iz njegovog života, pretočenih u formu petparačkih romana ili tekstova žute štampe. Koristeći se jezikom i stilom novinara iz međuratnog perioda, najčešće pripovedajući u prvom licu i iz perspektive svog junaka, autor pruža čitaocu priliku da uspostavi blisku vezu sa Radom Pašićem, prateći njegove avanture od detinjstva do smrti. Govoreći o poznatoj glasini da je Rada jednom prilikom prokomentarisao da mu je za život potrebno 500,000 dinara mesečno, u vremenu kada su obični činovnici imali mesečnu platu između 600 i 1,000 dinara (Kulundžić, 1968, 222), Novaković se poigrava sa činjenicama i događaj smešta u atmosferu Meštovićeveog pariskog ateljea, gde tokom pijanke u sred rata 1914. godine Rada komentariše: „Ja ne znam, stvarno ne znam kako naše sudije u bednoj Srbiji mogu da

U radu će biti analiziran uticaj institucionalizovane korupcije u Kraljevini Jugoslaviji na razvoj naftne industrije u periodu između 1920. i 1940. godine. Prema Buchenau, „korupcija je veoma problematičan koncept“ koji je gotovo nemoguće definisati, što je posebno uočljivo među naučnicima različitih disciplina, čija se istraživanja kreću od fokusa na prekršaje pisanih normi radi lične dobiti, u slučaju pravnika ili ekonomista, do analize nepisanih društvenih pravila kao specifičnog vrednosnog sistema koji je različit u svakoj kulturi, na čemu više insistiraju antropolozi i istoričari (Buchenau, 2018, 293-294; Lessig, 2013; Charap i Harm, 1999). Postojeća dihtomija je uticala i na formulisanje analitičkog okvira ovog rada, koji je baziran na konceptu institucionalizovane korupcije kao centralizovane, sistemske i planske aktivnosti, duboko ukorenjene u postojeće političke strukture u Kraljevini Jugoslaviji.

Jedan od glavnih zaključaka je da, uprkos činjenici da je Kraljevina Jugoslavija makar nominalno bila zemlja tržišne ekonomije, kao i da su tada najveće svetske naftne kompanije „Standard Oil“ (*Standard Oil*) i „Šel“ (*Royal Dutch Shell*) imale interes da investiraju u razvoj naftne industrije u Jugoslaviji, institucionalizovana korupcija i aktivnosti Rade Pašića u ovoj oblasti, bile su najvažniji uzroci neuspeha ovih projekata i time svakako negativno uticali na ekonomski razvoj zemlje, ali i njene odbrambene kapacitete u periodu neposredno pred izbijanje Drugog svetskog rata.

Dodatni značaj ovog istraživanja leži u činjenici da korupcija u svim formama predstavlja jedan od najvećih problema savremene Srbije i šireg regiona. Posmatrano u dužoj istorijskoj perspektivi, razumevanje mehanizama funkcionisanja institucionalizovane korupcije kao proizvoda srpske političke kulture sa određenim originalnim karakteristikama, predstavlja preduslov za pronalaženje odgovarajućih rešenja u sadašnjosti i budućnosti. U tom smislu, ovaj rad predstavlja samo jedan od koraka na tom dugačkom putu.

NAFTNA INDUSTRIJA U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI

Početak organizovanog istraživanja i prerade nafte na prostoru Kraljevine Jugoslavije vezuje se za 30. maj 1920. godine kada je Ministarski Savet objavio konkurs za istraživanje nafte i zemnog gasa na ukupno 749 parcela prosečne površine od 8 km² u Hrvatskoj, Slavoniji i Međumurju, na koji se prijavilo 14 različitih kompanija.⁹

žive od plate od iljadu i po dinara. Mene bi, pravo da vam kažem, bilo sramota da dobijam te marijaše. Baš kao što me sramota od toga koliko je moj otac potcenjen kao državnik i kao gospodin. Njegova plata je ne-o-pros-ti-vo mala!“ (Novaković, 2020, 39).

9 Arhiv Jugoslavije (AJ), Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije (65),

Jedna od najznačajnijih među njima bila je kompanija „Šel“, kojoj je ustupljeno 350 istražnih parcela, ili gotovo polovina svih ponuđenih na konkursu.¹⁰ „Šel“ je već 2. septembra 1920. godine formirao svoju jugoslovensku filijalu, „Jugoslavensko petroleumsko društvo d. d.“¹¹ Od 1926. godine, ova firma nosila je naziv „Anglo-jugoslovensko petrolejsko d. d.“¹², a 1935. godine promenila je ime u „Jugoslovensko Šel d. d.“¹³

Ova kompanija se brzo izgrađivala i već 1922. godine „društvo je posjedovalo tvornicu kanti i sanduka u Čukarici, skladište u Sisku i instalaciju u Beogradu“ (Horvat, 1966, 93). Iako je „Šel“ planirao da izgradi veliku rafineriju u Beogradu na mestu već postojećih instalacija na Čukarici, to se nije desilo budući da se ova lokacija nalazila uzvodno od grada, tako da vlasti nisu dale odgovarajuću dozvolu, posle čega je rafinerija izgrađena 1927. godine u Capragu (u blizini Siska, prim. aut.), nedaleko od ušća u Savu, kapaciteta prerade od 170 tona, uglavnom rumunske nafte, dok je rafinacija domaće nafte započela 1940. godine (Horvat, 1966, 93; Sekulić, et al., 2017, 240). Ipak, pored svoje posebne filijale u Beogradu, već od 1926. godine ova kompanija imala je i benzinske pumpe na 13 mesta u gradu (Latinčić, 2002, 75-79). Tako je čuvena američka kompanija „Šel“ od samog formiranja Kraljevine Jugoslavije u velikoj meri preuzela kontrolu jugoslovenskog tržišta nafte i naftnih derivata (Horvat, 1966, 95).¹⁴

1198, a. j. 2182. (u daljem tekstu AJ, 65-1198-2182). Izveštaj Glavne direkcije Ministarstva šuma i rudnika Kraljevine SHS Finansijsko-ekonomskom komitetu ministara, Beograd, 4. septembar 1920. Prva istraživanja naftnih polja na prostoru današnje severozapadne Hrvatske sprovedena su još 1838. godine, dok je prva primitivna proizvodnja započela 1850. godine kod Peklenice u oknu dubine svega četiri metra i kapaciteta 20 litara sirove nafte dnevno. U Međumurju su paralelno vršena ispitivanja, ali je eksploatacija započela tek 1914. godine (Matiša, 1976, 72-74; Bojanić i Žugaj, 1993, 164; Sekulić, et al., 2017, 234-235).

10 *Ibid.*

11 *Ibid.*

12 AJ, 65-1479-2463. Zapisnik redovne glavne skupštine „Anglo jugoslovenskog petrolejskog d. d.“, Zagreb, 31. januara 1927.

13 AJ, 65-1479-2463. Odluka Glavne skupštine deoničara „Anglo jugoslovenskog petrolejskog d. d.“ o premeni imena kompanije, 20. decembar 1935.

14 Kompanija je u 1930. godini imala instalacije na Čukarici, u Solinu, Gružu i Capragu, skladišta u Ljubljani, Mariboru, Osijeku, Zagrebu, Sušaku, Bitolju, Alipašinom Mostu (predgrađe Sarajeva, prim. aut.), ekspoziture u Zagrebu, Sarajevu, Beogradu, Novom Sadu, Somboru, Velikom Bečkereku, Subotici, Splitu i u Albaniji, sa pumpama za gorivo u više desetina jugoslovenskih gradova i manjih mesta kojima je bila pokrivena čitava teritorija Kraljevine Jugoslavije.

„Standard Oil“, još jedan od giganata naftne industrije, već 28. avgusta 1919. godine zvanično je protokolisan u Beogradskom trgovačkom sudu, iako je u ovom slučaju reč prvenstveno samo o filijali koja se bavila formalnim poslovima u pokušaju da naplati gorivo kojim je snabdevala srpsku vojsku za vreme Prvog svetskog rata. Napredujući sa vojskom od Soluna do Beograda, agenti ove kompanije pokušali su da iskoriste priliku i prvi nastupe na tržištu tek oslobođene zemlje. Međutim, brojne jugoslovenske vlade su uspešno izbegavale da plate ratne dugove sve do 1923. godine (Latinčić, 2002, 75; Horvat, 1966, 57).

Jugoslovenska filijala „Standard Oil“-a osnovana je 1. januara 1922. pod nazivom „SHS Amerikansko Petroleumsko d. d.“ u Zagrebu¹⁵, a od 15. januara 1923. godine, premeštajem centrale firme iz Zagreba u Beograd, definitivno je formirana i „Jugoslovenska Standard Oil Kompanija a. d“, sa kancelarijama u ulici Kralja Petra 30-32 (Horvat, 1966, 58-64)¹⁶. Od samog početka ova kompanija je svoje poslovanje bazirala na razvijanju svoje prodajne mreže po čitavoj zemlji, smatrajući „i za sebe korisno i za zemlju neophodno potrebno da i u najudaljenijim i najzabačenijim krajevima Jugoslavije nađe agente i stvori svoja stovarišta“.¹⁷ Borba za tržište bila je deo svakodnevnog poslovanja, i već u izveštaju za 1926. godinu, zaključeno je da to bila jedna od najtežih poslovnih godina, gde je kao najveći problem identifikovana „oštra konkurencija između petrolejskih kompanija“ usled koje je ova firma poslovala sa gubitkom samo da bi održala „stečenu pijacu“.¹⁸

Spajanjem sa zagrebačkom kompanijom „Danica d. d.“ za preradu i prodaju nafte 1928. godine, najvećom jugoslovenskom kompanijom te vrste, „Jugoslovenska Standard Oil Kompanija“ je „postala sopstvenikom velike rafinerije u Brodu (Bo-

15 AJ, 65-1479-2463. Poslovni izveštaj „Jugoslovenske Standard Oil Kompanije“, 30. april 1922. godine

16 AJ, 65-1479-2463. Izveštaj „SHS Amerikansko Petroleumskog d. d.“ Ministarstvu trgovine i industrije, 15. januar 1923; Izveštaj Upravnog odbora „Jugoslovenske Standard Oil Kompanije“, Beograd 30. april 1924. Kompanija je često menjala naziv i premeštala sedište iz Zagreba u Beograd i nazad - od 1921. do 1923. „SHS amerikansko petroleumsko d. d.“ iz Zagreba; od 1923. do 1933. sedište je u Beogradu pod nazivom „Jugoslovenska Standard Oil Kompanija a. d.“, a zatim se ponovo seli u Zagreb uz novu promenu naziva „Jugoslavenska Standard Vakuum Oil Kompanija d. d“, ime pod kojim je poslovala formalno do 1947. godine kada je ugašena, a njena imovina nacionalizovana.

17 AJ, 65-1479-2463. Izveštaj Upravnog odbora „Jugoslovenske Standard Oil Kompanije“, Beograd 30. april 1924.

18 AJ, 65-1479-2463. Izveštaj Upravnog odbora „Jugoslovenske Standard Oil Kompanije“, Beograd, 1. jun 1927.

sanski Brod, prim.aut.) i time (je) ušla u red industrijskih društava¹⁹. Ovu rafineriju „Standard Oil“ je otkupio svega nekoliko meseci pošto je „Šel“ pustio u pogon svoju rafineriju u Capragu, čime je konkurencija ove dve kompanije dodatno zaoštrena (Horvat, 1966, 94). U toku 1933. godine „Standard Oil“ je otkupio i „Vakum oil kompaniju d. d.“ iz Zagreba, usled čega je došlo do promena naziva firme u „Jugoslovenska Standard Vakum oil kompanija d. d.“. Do 1938. godine, ova kompanija je imala u zakupu 13 stabilnih benzinskih pumpi sa podzemnim rezervoarima u Beogradu, dok je na prostoru čitave zemlje imala ukupno 99 stabilnih, 18 polustabilnih i 260 pokretnih pumpi, a saradivala je sa 2.186 preprodavaca i još 380 preprodavaca samo za motorna ulja (Latinčić, 2002, 77; Horvat, 1966, 62-66).²⁰

Konačno, pored dva velika svetska giganta, na jugoslovenskom tržištu je kao treća po proizvodnim kapacitetima i prodaji poslovala „Astra d. d.“, čije je sedište tokom 1926. godine premešteno iz Zagreba u Beograd (Latinčić, 2002, 76). Ipak, „Astra d. d.“ je prema sporazumu sa ostalim kompanijama držala kvotu od samo 7% tržišta i prvenstveno se bavila trgovinom naftom i naftnim derivatima, iako je pored svojih malih pogona imala pravo i da koristi rafinerije drugih članica naftnog kartela u zemlji. Ova kompanija uspešno je saradivala i sa firmom „Ipoil“ iz Osijeka, a 1940. godine kupila je njihovu rafineriju. Do početka rata „Astra“ je imala ukupno 37 sopstvenih pumpi raspoređenih u Osijeku, Zagrebu, Beogradu i Zrenjaninu (Horvat, 1966, 134, 138-139, 148-150).

Tako su do 1928. godine u Kraljevini Jugoslaviji postojale već tri rafinerije, koje su zajedno mogle da prerade godišnje oko 80.000 tona sirove nafte, što je u tom trenutku procenjivano kao dovoljno za pokrivanje potreba zemlje za svim vrstama naftnih derivata (Gregorić, 1928, 182). Međutim, iza ovog ohrabrujućeg podatka krije se činjenica da je ukupni stepen motorizacije u zemlji bio među najnižim u Evropi, dok je 1939. godine ukupan broj svih tipova motornih vozila iznosio više nego skromnih 17,420 (Miljković, 2013, 311; Miljković, 2011, 74-75).²¹ Na ovako ograničenom jugoslovenskom tržištu mesta nije bilo dovoljno za sve, tako da su najveće kompanije do 1936. godine formirale čak tri različita kartela radi kontrole tržišta (u pogledu

19 AJ, 65-1479-2463. Izveštaj Upravnog odbora „Jugoslovenske Standard Oil Kompanije a. d.“, 25. april 1929. godine.

20 Podaci o preprodavcima odnose se na 1935. godinu, a o broju pumpi na 1940. godinu (prim. aut.)

21 Mereno brojem motornih vozila na 1,000 stanovnika, u 1936. godini najviši stepen motorizacije u Evropi imale su Francuska sa 53, Engleska 40, Danska 26, Nemačka 15, Italija 9, Čehoslovačka 5, Rumunija, Mađarska, Poljska i Grčka 2, dok je u Kraljevini Jugoslaviji taj broj dostigao svega 0,7 (Miljković, 2011, 75).

cene, obima proizvodnje i podele tržišta), a u kojima su učestvovala „Standard Vakuum Oil kompanija“, „Anglo-jugoslovensko petrolejsko d. d.“, „Astra d. d.“, „Ipoil“ i rafinerija „Gol“ u Dravogradu.²²

Prvenstveni cilj ovih kartela bilo je sticanje visokih profita, usled čega je cena naftnih derivata bila podignuta na najviši mogući nivo (Horvat, 1966, 166). U kombinaciji sa veoma visokim državnim trošarinama, koje su se u Kraljevini Jugoslaviji u različitim periodima kretale u rasponu 38-64% maloprodajne cene za kilogram goriva, kao i dodatnim opštinskim taksama, ne iznenađuje podatak da je prosečna cena za kilogram benzina u zemlji bila među najvišima u Evropi.²³ Istovremeno, zahvaljujući postojanju kartela koji su u potpunosti monopolizovali tržište, kvalitet goriva bio je u najmanju ruku upitan (Frey, 1940, 451-462)²⁴.

Prethodna kratka analiza pokazuje da je tržište naftom i naftnim derivatima u Kraljevini Jugoslaviji, uprkos srazmerno malim kapacitetima, ipak pružalo dovoljno mogućnosti za stvaranje profita. U tim poslovima učestvovala su najveće svetske kompanije i nekolicina domaćih firmi, dok je svoj interes očigledno imala i sama država, makar i kroz prosto ubiranje gotovo zelenaških taksi i trošarina. Istovremeno, bilo je i dovoljno prostora za proširenje eksploatacije i prerade sirove nafte, čime bi zemlja obezbedila dovoljne zalihe ove strateške sirovine, ali i potencijalno profitabilne izvozne aranžmane. Tome u prilog govori i činjenica da je već 1951. godine, ukupna proizvodnja nafte u Jugoslaviji iz domaćih izvora dostigla 450,140 tona iz ukupno 389 bušotina, gotovo šest puta više nego što su bile potrebe Kraljevine Jugoslavije (Horvat, 1965, 249). U vreme nestabilnih ekonomskih prilika, ali i političkih izazova tokom tridesetih godina 20. veka, značaj postojanja razvijene naftne industrije bazirane na domaćim sirovinama teško je preценiti. Međutim, ove razvojne šanse su propuštene, a jedan od razloga je bila i duboko ukorenjena i institucionalizovana korupcija u zemlji.

22 „Karteli nafte u Jugoslaviji“, *Vreme*, 27. avgust 1936, 8.

23 „Juče je objavljena i odmah stupila na snagu uredba o obaveznoj upotrebi mešavine alkohola i benzina i o smanjenju trošarine“, *Vreme*, 9. oktobar 1937, 6; „Nove odluke kraljevske vlade“, *Automotor*, br. 14, oktobar 1937, 17.

24 „Jugoslavija i nafta“, *Automotor*, br. 3, novembar 1936, 11-12; „Problem benzina u jugoslovenskoj štampi“, *Automotor*, br. 6/7, februar/mart 1937, 33-35; „Automobilsko Društvo naroda' vrlo oštro, *bonafide*, kritikuje Jugoslovenski turizam“, *Automotor*, br. 12, avgust 1937, 14. Izuzev Sovjetskog Saveza, Rumunija je bila praktično jedini značajni proizvođač nafte u Evropi – SSSR 212, a Rumunija 46 miliona barela godišnje, dok je čitava Evropa proizvodila 270 miliona barela. Zbog toga je u Rumuniji 1937. godine benzin koštao oko 2 dinara po kilogramu, dok je u Kraljevini Jugoslaviji ta cena dostizala u proseku 7,8 dinara po kilogramu. Poređenja radi, u Engleskoj je cena bila oko 3,1, u Francuskoj 4,8, a u Mađarskoj 6,5 dinara po kilogramu.

DETE, PA VOLE NAFTU!²⁵

Suštinu sistema i mehanizma institucionalizovane korupcije u Jugoslaviji najbolje je i najpreciznije objasnio Kulundžić:

„Historijska krivica Pašićeva i čitave Radikalne stranke (...) bila je u tome, što su se – umjesto da se odreknu Rade i da se distanciraju od njegovih maheraja – identificirali s njime; što su sav autoritet starog Baje i čitave Radikalne stranke, a preko nje, da apsurd bude još veći, i čitave Srbije stavili u službu Radinog spasavanja“ (Kulundžić, 1968, 229).

Drugim rečima, svako razotkrivanje koruptivnih afera Rade Pašića, istovremeno je poistovećivano sa napadom na njegovog oca, a posredno i na Srbiju i srpski narod. Ovakva vrsta identifikacije na relaciji *sin-otac-država-narod* predstavljala je sigurnu luku za mladog Pašića, dok je kao posledicu imalo dodatno urušavanje čitavog pravnog sistema, ali i poverenja naroda u efikasnost vlade i njenih institucija (Buchenau, 2018, 294). Svojevrsan je paradoks da su pojedinci, ali i dnevni listovi naklonjeni Nikoli Pašiću, istovremeno pravdali Radu kao osobu koja „ima dobro srce, ali ima hrđavu okolinu“, koja „ne samo što ga eksploatiše, nego ga diskredituje i kvari“, zaključujući da, „kad bi ta okolina bila bolja, i on bi bio drugačiji“ (Kulundžić, 1968, 246)²⁶.

Ova vrsta protekcije svakako je sačuvala Radu Pašića od ozbiljnih sudskih procesa. Međutim, razvijajući ovu logiku do kraja, jasno je da bez prethodne političke zaštite moćnog oca i, samim tim dobrog dela političkog sistema, Rada Pašić ne bi ni bio u prilici da pokrene sumnjive poslovne aranžmane, od kojih su neki kasnije razotkriveni kao koruptivne afere. Na već pomenutom konkursu Ministarskog Saveta za istraživanje nafte i zemnog gasa na 749 parcela, objavljenom 30. maja 1920. godine, Rada Pašić je dobio ukupno 253 istražne parcele „sa olakšicom koja je data Narodnoj Banci d.d. u Zagrebu i Anglo-Saksonskoj petroleumskoj kompaniji u Londonu

25 Navodno je u vreme sumnjivih poslova Rade Pašića sa šećeranama, stariji Pašić svog sina branio rečima „Ovaj, a što ćete? Dete, pa vole šećer!“ (Kulundžić, 1968, 226).

26 Citat preuzet iz: „Rade Pašić“, *Balkan*, br. 238, 1. septembar 1924. Za list *Balkan* Kulundžić insistira da je bio „do odvratnosti plaćenički“ i da je „uvijek branio starog Nikolu Pašića i kolikogod je mogao samog Radu“. Spajanjem sa *Cicvarićevim dnevnikom*, od 1927. godine list nosi naziv *Balkanski dnevnik*. Njegov dugogodišnji urednik i veliki prijatelj Rade Pašića bio je Krsto Cicvarić, čije je delo upamćeno po terminu „Cicvarićevo novinarstvo“ kojim se „označava novinar bez skrupula i profesionalnih obzira“, dok se njegov dnevnik smatra prvim savremenim tabloidom u Srbiji (Kulundžić, 1968, 246; Kisić, Bulatović, 1996, 187). Vladimir Barović, „Nekrunisani kralj ‘žute štampe’“, *Vreme*, 22. jul 2010, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=941852> (pristupljeno 12.11.2021).

(„Šel“, prim. aut.)²⁷ U poređenju sa 350 parcela dodeljenih kompaniji „Šel“, kriterijumi nadležnih državnih organa prilikom dodeljivanja ovih koncesija Rada Pašiću ostaju u najmanju ruku neshvatljivi, svakako ako se uzmu u obzir osnovni principi tržišne ekonomije, ali i ekonomski interesi zemlje, budući da mladi Pašić u toj privrednoj delatnosti nije imao apsolutno nikakvog iskustva.

Horvat tvrdi da Rada Pašić godinama nije pristupio istraživanju na ovim parcelama, „već se bavio jedino time, kako da tu koncesiju što bolje unovči“ (Horvat, 1965, 74), iako je već 23. septembra 1920. godine formalno osnovao u Zagrebu firmu „Panonia“ kao deoničarsko društvo „za istraživanje, dobivanje i preradu, transport i prodaju bitumina“ (Matiša, 1976, 74). Arhivska građa potvrđuje Horvatove tvrdnje, ali i otkriva svu složenost i maštovitost njegovih mahinacija, dok istovremeno pokazuje i do koje mere su državni organi, a pre svega sudska vlast, bili nemoćni da ove Pašićeve planove osujete. Primera radi, iako je Rada Pašić uredno isplatio „regalni danak“ za period između 1920. i 1922. godine u ukupnom iznosu od 303,600 dinara (101,200 dinara godišnje)²⁸, u narednim godinama te isplate je obustavio.²⁹ Rada Pašić zapravo je godinama uspešno izbegavao da plaća poreze državi i do 1926. godine po raznim osnovama dugovao 22,668.800 dinara samo na ime poreza, zbog čega je bio predmet istraga nadležnih sudova i skupštinskih odbora, iako do razrešenja nikada nije došlo (Kulundžić, 1968, 300-302). Iznos regalnog danka za istražne terene očigledno predstavlja samo kap u moru Radinih dugovanja državi, ali je važno razumeti mehanizam aktivnosti kojima se u izbegavanju plaćanja te obaveze služio.

U želji da izbegne plaćanje taksi i istovremeno očuva postojeće koncesije za istraživačke terene, Rada Pašić je već 21. februara 1923. godine, pokušao da ih prebaci na društvo „Omnium Serb“ (*Omnium Serbe*) iz Pariza, na čijem čelu je bio njegov poslovni partner markiz de Milo (*Marquis de Milo*), što je Ministarstvo šuma i rudnika već narednog dana odbilo.³⁰ Može se pretpostaviti da je ovakva odluka nadležnog ministarstva u velikoj meri bila posledica činjenice da je društvo „Omnium Serb“ već bilo kompromitovano u istoimenoj aferi iz 1921. godine, u kojoj su Pašić i de Milo u okviru projekta izgradnje savremene fabrike oružja, municije i aviona u

27 AJ, 65-1198-2182. Ministarstvo šuma i Rudnika Kraljevine Jugoslavije, Odeljenje za vrhovni rudarski nadzor, 23. oktobar 1937.

28 U to vreme, plata najviših činovnika je bila oko 1,500 dinara, dok su oni u srednjem i nižem rangu imali između 600 i 1,000 dinara (Kulundžić, 1968, 222).

29 AJ, 65-1198-2182. Ministarstvo šuma i Rudnika Kraljevine Jugoslavije, Odeljenje za vrhovni rudarski nadzor, 23. oktobar 1937.

30 AJ, 65-1198-2182. Ministarstvo šuma i Rudnika Kraljevine Jugoslavije, Odeljenje za vrhovni rudarski nadzor, 23. oktobar 1937.

Jugoslaviji, zapravo planirali liferovanje rashodovanog francuskog oružja iz Prvog svetskog rata jugoslovenskoj kraljevskoj vojsci za milionske sume i na period od 25 godina. Prema Kulundžiću „to je bila, ujedno, jedna od veoma rijetkih afera, koja je bila u kraljevskoj Jugoslaviji onemogućena pritiskom javnog mnijenja – i koliko se zna, jedina u kojoj su sudjelovali Rade Pašić, Milan Stojadinović i komp., a da se nisu ofajdili“ (Kulundžić, 1968, 251-265)³¹.

Odlučan u nameri da odbrani svoj poslovni interes, Rada Pašić je 24. februara, svega dva dana pošto je Ministarstvo šuma i rudnika odbilo njegov aranžman sa društvom „Omnium Serb“, dao „protokolarnu izjavu“ kojom je sva prava prebacio na „Centralno-američko petrolejsko društvo iz Njujorka“.³² Postojeća arhivska građa ne pruža preciznija objašnjenja zašto je isto ministarstvo ovaj aranžman prihvatilo u roku od svega par dana (28. februar 1923.), iako je identičnu transakciju sa „Omnium Serb“ odbilo. Može se samo spekulirati da su intervencije putem neformalnih kanala, možda i direktno od strane njegovog oca, glavni razlog promjenjenog raspoloženja nadležnog ministarstva.

„Centralno-američko petrolejsko društvo“ zastupao je, kako se ispostavilo, neuhvatljivi Linkoln Valentajn (*Lincoln Valentine*) iz Njujorka. Naime, u periodu između 1923. i 1930. godine gotovo sve nadležne jugoslovenske institucije, uključujući i Generalni konzulat u Njujorku, bezuspješno su pokušavale da stupe u kontakt sa Valentajnom kako bi naplatili od njega regalni danak koji se svake godine uvećavao i dostigao 607,200 dinara.³³ Braća Linkoln i Vašington Valentajn su zapravo još tokom Prvog svetskog rata radili kao slobodni lobisti (*agents-at-large*) američkih naftnih kompanija na prostoru Latinske Amerike. Mnogi izvori i autori sugerišu da je Linkoln Valentajn bio duboko umešan u državni udar u Kostariki, koji je 1917. godine sproveo general Federiko Tinoko Granados (*Federico Tinoco Granados*). Prema istraživanju Suzan O’Konor, Linkoln Valentajn je makar delimično finansirao Tinokov državni udar sa ciljem da zaštiti postojeće i čak poveća broj svojih koncesija za istraživanje nafte u Kostariki (O’Connor, 1976, 31-38; Gardner Munro, 1964, 430-435).³⁴

31 Goran Antić, „Afera Omnium Serb“, *Puls*, jul-avgust 2004, 52-53.

32 *Ibid.*

33 AJ, 65-1198-2182. Ministarstvo šuma i Rudnika Kraljevine Jugoslavije, Odeljenje za vrhovni rudarski nadzor, 23. oktobar 1937.

34 Linkoln Valentajn na kraju nije ostvario svoje zamisli, a čak je u jednom trenutku bio i u zatvoru u Kostariki u vreme vladavine generala Tinoka (1917-1919). Čitava afera oko učešća američkih državljana u prevratu je došao i do Senata SAD, čija je komisija na čijem čelu je bio kasnije poznati hladnoratovski političar Džon Foster Dals (*John Foster*

Valentajn je svakako bio prava osoba da već zamršenu mrežu ovlašćenja, ličnih izjava nadležnim organima i nepotpunih ugovora o prenosu prava na istražne parcele dodatno zakomplikuje, čak do te mere da su tek 1930. godine nadležne jugoslovenske službe konačno utvrdile da je „Centralno-američko petrolejsko društvo“ prestalo da postoji, dok se kao neka vrsta posrednika u potrazi za Valentajnom ponovo pojavio stari poslovni partner Rade Pašića, markiz de Milo. Naime, tokom intenzivne potrage za Valentajnom, de Milo je nadležnim jugoslovenskim službama „obećao dati tačne podatke o ličnosti“ Valentajna, iako se kasnije ispostavilo da „obećanje nije ispunio“.³⁵ U zapletu dostojnom savremenih krimi-romana ili špijunskih trilera, koje je uključivalo pravu seriju, kako se ispostavilo, bezuspešnih istražnih radnji Uprave grada Beograda, Ministarstva šuma i rudnika, Ministarstva inostranih dela i sudskih vlasti u Beogradu i Zagrebu, Rada Pašić sve do 1937. godine uspešno odlagao proces preispitivanja odluke o dodeljenim istražnim parcelama i izbegavao da plati državi sve regalne danke i takse koje su se tokom 15 godina nagomilale, a da nikada nije pristupio istraživanju zaliha nafte na pomenutim parcelama.³⁶

U još zanimljivijem preokretu, 30. marta 1938. godine, osnovana je kompanija „Panonija petrolejsko a. d.“, sa sedištem u Skadarskoj 4, Pašićevoj adresi stanovanja, koja je posedovala sopstvene istražne terene ukupne površine od oko 2,000 km² na prostoru između Međumurja i reke Save (Latinčić, 2002, 79). Pravdajući se da u zemlji nema dovoljno stručnjaka koji bi se istraživanjem zaliha nafte bavili, „Panonija petrolejsko a. d.“ zaključila je ugovor sa nemačkom kompanijom „Geverkšaft Elverat Erdelverke“ iz Hanovera koja je već u toku 1939. godine počela sa „opsežnim istražnim radovima i dubinskim bušenjima“.³⁷ Gašić otkriva da je ovo bio samo jedan od brojnih primera prodora nemačkog kapitala u jugoslovenske kompanije, između ostalih i u firme u kojima je Rada Pašić bio većinski akcionar, a koje su bile pod direktnom kontrolom nemačkog koncerna „Herman Gering“ (*Reichswerke Hermann Göring*) i samim tim, deo mnogo šire strategije ratnih priprema nacistič-

---

Dulles) utvrdila da američki kapital nije finansirao državni udar u Kostariki 1917. godine. Više o Valentajnovim aktivnostima u Kostariki u tom periodu vidi *Foreign Relations of the United States, 1921, Volume I, Costa Rica*, ed. Joseph V. Fuller (Washington: United States Government Printing Office, 1936), Document 622.

35 AJ, 65-1198-2182. Ministarstvo šuma i Rudnika Kraljevine Jugoslavije, Odeljenje za vrhovni rudarski nadzor, 23. oktobar 1937.

36 AJ, 65-1198-2182. Ministarstvo šuma i Rudnika Kraljevine Jugoslavije, Odeljenje za vrhovni rudarski nadzor, 23. oktobar 1937.

37 AJ, 65-1198-2182. Izveštaj Upravnog odbora „Panonije petrolejskog a. d.“ za poslovnu 1938/39. godinu, Beograd, 3. septembar 1940.

ke Nemačke (Gašić, 2013, 16-19, 22). Slični mehanizmi prodora na jugoslovensko tržište mogli su se videti i u naizgled bezazlenoj oblasti razvoja automobilizma i automobilske kulture u Beogradu i Kraljevini Jugoslaviji (Miljković, 2011, 62-80). Svestan ili ne ove nemačke strategije, ovim veštım poslovnım manevrom Rada Pašić je do 1941. godine na ime koncesija uspeo da naplati ukupno 5,5 miliona dinara od strane akcionara kompanije „Panonija petrolejsko a. d.“, koja se obavezala i da će isplatiti sve zaostale regalne danke državi.³⁸

Konačno, do kraja 1940. godine nemački „Jugopetrol a. d.“, filijala kompanije iz Hanovera u Jugoslaviji, započeo je sa dubinskim bušenjem, tako da se očekivalo „da će u najskorijoj budućnosti početi sa eksploatacijom nafte u većem obimu“.³⁹ Tako je „služeći se vezama Pašića koga su dobro platili i koristeći tadašnju pronjemačku politiku, njemačka grupa uspjela da dobije državnu koncesiju, da zakupi i dobije državnu dozvolu – sve značajnije tadašnje koncesije u zemlji“ (Horvat, 1965, 119), a već 1941. godine počela je eksploatacija na bušotinama u istočnoj Moslavini (Hrvatska) na naftnom polju Gojlo, sa dnevnom proizvodnjom od 50 do 70 tona sirove nafte, iako je dalja eksploatacija već od 1942. godine onemogućena partizanskim diverzantskim akcijama (Matiša, 1976, 74; Sekulić, et al., 2017, 235).

ZAKLJUČAK

Jugoslovenska vlada je tokom 1939. i 1940. godine donela čitav niz mera za ograničenje upotrebe motornih vozila, koje su imale za cilj smanjenje potrošnje goriva, automobilskih delova i drugih materijala neophodnih za održavanje ionako skromnog voznog parka u zemlji, a sve radi očuvanja koji borbene gotovosti vojske u vremenu neposredne ratne opasnosti (Stojanović, 2003, 133). Potencijalni doprinos

38 AJ, 65-1198-2182. Izveštaj sa venredne sednice akcionara „Panonije petrolejskog a. d.“ Ministarstvu trgovine i industrije, Beograd, 24. novembar 1939; AJ, 65-1198-2182. Izveštaj Upravnog odbora „Panonije petrolejskog a. d.“ za poslovnu 1938/39. godinu, Beograd, 3. septembar 1940; AJ, 65-1198-2182. Odluka Državnog saveta Kraljevine Jugoslavije, 24. februar 1941. godine. Iako je Ministar šuma i rudnika, dr Džafer Kulenović, 1938. godine odbio odluku „Panonije petrolejskog a. d.“ o isplati naknade Radi Pašiću, posle nekoliko žalbi u narednom periodu, Državni savet Kraljevine Jugoslavije je 24. februara 1941. godine ovu odluku ministarstva osporio na formalnim osnovama, proglasivši je nezakonitom jer nije sadržala neophodno obrazloženje.

39 AJ, 65-1198-2182. Izveštaj Upravnog odbora „Panonije petrolejskog a. d.“ za poslovnu 1938/39. godinu, Beograd, 3. septembar 1940; AJ, MTI, 65, 1198-2182. Izveštaj upravnog odbora „Panonija petrolejskog a. d.“ za poslovnu 1940. godinu, Beograd, 30. decembar 1940.

postojanja naftne industrije opštem ekonomskom razvoju Kraljevine Jugoslavije, kao i pripremama za odbranu zemlje tokom 1939. i 1940. godine, teško je proceniti bez ulaska u sferu kontrafaktualne (alternativne ili protivčinjenične) istorije kao analitičke metode, što daleko prevazilazi okvire ovog rada.

Ono što prethodna analiza nedvosmisleno jeste pokazala je da Rada Pašić svakako nije imao za cilj razvoj naftne ili bilo koje industrije u zemlji, već obično mešetarenje u kojem je bio važan jedino njegov lični ekonomski interes. U tom smislu, ocena Branka Horvata o Radinim aktivnostima u ovoj sferi čini se potpuno opravdana. Istovremeno, njegov ulazak u poslovne aranžmane sa, u najmanju ruku, sumnjivim poslovnim partnerima, poput markiza de Mila i Linkolna Valentajna, a sve radi izbegavanja plaćanja odgovarajućih renti i taksi, uz istovremeno traženje načina da unovči javni državni ili nacionalni resurs, svakako su kompromitovali međunarodni status države, suštinski dovodeći je u rang nepopularnih latinoameričkih vojnih hunti, uz istovremeno podrivanje ili makar usporavanje ekonomskog razvoja zemlje koji je mogao biti baziran na realnim osnovama.

Vraćajući se na Buhenauov teorijski okvir primenjen u ovoj analizi, postavlja se suštinsko pitanje koja je specifična karakteristika jugoslovenskog sistema institucionalizovane korupcije? Iako konačni odgovor na ovo pitanje zahteva mnogo šire istraživanje, na osnovu rezultata ove analize mogu se dati preliminarni odgovori. Naime, može se reći da je Kulundžićeva ocena o uspostavljenoj relaciji *sin-otac-država-narod* suštinski tačna i da je predstavljala centralni mehanizam institucionalizovane korupcije u zemlji. Činjenica da je Rada Pašić nastavio da uživa sličnu zaštitu i posle smrti svog oca 1926. godine, potvrđuje da je postojala određena inercija i da je jednom uspostavljen mehanizam bilo teško razgraditi. Drugim rečima, autoritet Nikole Pašića u postojećem društveno-političkom sistemu bio je jednako snažan kao i za njegovog života, tako da njegova smrt nije dovela do prekida postojeće relacije, što je sve otvaralo dodatni prostor za koruptivne aktivnosti Rade Pašića, ali i očuvanje čitave mreže njemu i vlasti bliskih pojedinaca.

Konačni rezultat bili su suspendovan ekonomski razvoj, ograničavanje odbrambene moći zemlje u vreme neposredne ratne opasnosti, urušavanje društveno-političkog i sudskog sistema zemlje i njenog međunarodnog kredibiliteta, gde je jedini i potpuno neoštećen ostao samo autoritet Nikole Pašića. Što se tiče Rade Pašića, kolaps postojećeg društveno-političkog sistema tokom i posle Drugog svetskog rata, ostavio ga je bez političke strukture kojom je prikriivao i štutio svoje poslovne aktivnosti, iako samog Radu nije promenila. Već 1945. godine prodao je jednom italijanskom kolekcionaru mermernu bistu sa spomenika svoga oca Nikole Pašića, rad čuvenog

vajara Ivana Meštrovića, koju je zamenim odlivom u bronzi, ali tek pošto su ga majka i sestra tužile i dobile sudsku presudu. Svoju poslovnu karijeru završio je u stilu u kojem je i živeo. Naime, Rada je nagovorio pakistanskog diplomatu i biznismena Harkisina Dialdasa da finansira njegovu parnicu pred engleskim sudovima gde je pokušavao da naplati koncesije nad rudnicima Trepča, Novo Brdo, Zletovo i Kopanik, a koje su njegova majka i sestra nelegalno prodale engleskoj „Selekšn Trast Kompani“ (*Selection Trust Company*), ponudivši mu kao zalog jednu Rembrantovu sliku, uz obećanje da će ostale dugove isplatiti kada presudu dobije. Pored miliona dinara koje je dobio od Dialdasa, 1961. godine Rada se na sudu nagodio i dobio 70.000 funti (137 miliona tadašnjih dinara). Svoje dugove Dialdasu nije isplatio, dok je Rembrantova slika koji je Dialdas preuzeo, u Holandiji identifikovana kao reprodukcija, odnosno falsifikat. Usledio je sudski proces koji se bez epiloga protegao sve do smrti Rade Pašića, 20. oktobra 1964. godine (Kulundžić, 1968, 392-397).

IZVORI

- » Arhiv Jugoslavije, fond 65, Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije
- » *Foreign Relations of the United States*, 1921, Volume I, Costa Rica, ed. Joseph V. Fuller (Washington: United States Government Printing Office, 1936)

LITERATURA

- » Bojanić M. i Žugaj, M. (1993). „Rudarstvo Varaždinske županije“. *Zbornik radova Fakulteta organizacije i informatike Varaždin* 17, 157-186.
- » Buchenau, K (2018). Corruption in Southeastern Europe and Latin America. *Südosteuropa* 66 (3), 293-298.
- » Buchenau, K. (2015). Der dritte Weg ins Zwielficht? Korruption in Tito-Jugoslawien. *Südosteuropäische Hefte* 1, 23-45.
- » Charap, J i Harm, C. (1999) Institutionalized Corruption and the Kleptocratic State. *International Monetary Fund Working Paper* (WP/99/91), 1-24.
- » Frey, J. W. (1940). “The World’s Petroleum”. *Geographical Review* 30 (3), 451-462.

- » Gardner Munro, D. (1964). *Intervention and Dollar Diplomacy in the Caribbean, 1900-1921*. Princeton University Press, Princeton, 1-566.
- » Gašić, R. (2013). Prodor nemačkog kapitala u beogradska rudarska akcionarska društva. *Istorija 20. veka* 1, 9-22.
- » Gregorić, C. (1928). Naša industrija. *Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca, 1918-1928 (I deo)*. Matica živih i mrtvih Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 156-183
- » Horvat, B. (1965). *Industrija nafte u Jugoslaviji: razvoj jedne industrije. 1, Proizvodnja nafte*. Jugoslovenski institut za ekonomska istraživanja, Beograd, 1-347.
- » Horvat, B. (1966). *Industrija nafte u Jugoslaviji: razvoj jedne industrije. 2, Prerada nafte*. Jugoslovenski institut za ekonomska istraživanja, Beograd, 1-322.
- » Kisić, M i Bulatović, B. *Srpska štampa 1768-1995. Istorijsko-bibliografski pregled*. Media centar, Beograd 1996, 1-513.
- » Klaić, B. (1989). *Rječnik stranih riječi i izraza. Tuđice i posuđenice*. Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1-1456.
- » Kulundžić, Z. (1968). *Politika i korupcija u Kraljevini Jugoslaviji*. Stvarnost, Zagreb, 1-755.
- » Latinčić, O. (2002). Trgovina automobila i pripadajućeg materijala. U *Automobil u Beogradu 1918-1941(75-79)*. Branka Prpa (ur.), Istorijski arhiv Beograd, Karić fondacija, Muzej automobila, Beograd.
- » Lessig, L. (2013). "Institutional Corruption" Defined. *The Journal of Law Medicine and Ethics* 41 (3). Special Issue. Symposium: Institutional Corruption and the Pharmaceutical Industry, 553-555.
- » Matiša, Ž. (1976). „Nafta u Podravini“, *Podravski zbornik* 2, 70-78.
- » Meštrović, I. (1969). *Uspomene na političke ljude i događaje*. Matica hrvatska, Zagreb, 1-388.
- » Miljković, M. (2013). „Sajmovi automobila u Kraljevini Jugoslaviji kao mjesta promidžbe nacističke Njemačke“, *Časopis za suvremenu povijest* 2, 305-325.
- » Miljković, M. (2011). „Automobilom na jugoistok – automobili kao sredstvo nemačkog prodora u Kraljevinu Jugoslaviju“, *Tokovi istorije* 1, 62-80.

- » Novaković, A. (2020). *Rada, Bajin ili Ne zaslužujete me, bednici nezahvalni!*. Udruženje nezavisnih pisaca Srbije, Beograd, 1-112.
- » O'Connor, S. (1976). „Costa Rica in the World Community of Nations, 1919-1939: A Case Study in Latin American Internationalism Case Study in Latin American Internationalism“. Loyola University Chicago (doktorska disertacija), 1-255.
- » Rajs, A. (2005). *Čujte Srbi!*. Ethos, Beograd, 1-61.
- » Sekulić G., et al. (2017). „Republic of Croatia in Global Oil World“. *Ekonomski pregled* 68 (2), 220-250.
- » Stojanović, Đ. S. (2003). *Počeci i razvoj srpskog automobilizma. Vek automobilizma u Srbiji (1903-2003)*. Službeni list Srbije i Crne Gore, Beograd, 1-180.